

Народны слоўнік — гэта пышны яр,
Цудоўны скарб ён дасць вам пры даглядзе.

Максім Рыльскі

УВОДЗІНЫ

Жывая народная мова — невычэрпны скарб. Якімі фарбамі ён пераліваецца, якімі дыямен-тамі зіхаціць!

Кожны раз, бываючы на Гродзеншчыне, слушаючы народную гутарку, міжволі прыгадваеш словы геніяльнага паэта Адама Міцкевіча пра народныя гаворкі Гродзеншчыны (Навагрудчыны) як «найбагацейшы і найчысцейшы з усіх славянскіх дыялектаў».

На працягу многіх год я вывучаю гаворкі гэтага краю. Сабраны матэрыял амаль з усіх куткоў Гродзеншчыны. Гэты слоўнік складзены на матэрыяле гаворак Зэльвеншчыны.

Шмат якія словы тут надта трапныя, дакладныя, выключна яркія і выразныя. Прыведу два прыклады. Часта мы кажам (і пішам): *Зусім нічога ў рот не бралі*. Або: *Абсалютна нічога не елі*. А ў гаворках пачуеш: *І не расіліся* (г. зн.— І расінкі ў роце не было). Прыназоўнік *спаміж* абазначае адразу і месца і накіраванасць дзеяння: *Выскачыў (кот) спаміж будынкаў*.

Значнае месца ў гаворках займае эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка. Напрыклад: *абшастаць* — абрэзаць, і не проста, а па-дзікунску; *адпудзіць* — адкроіць (хлеба) як бы пудовую лусту.

Багатая сінаніміка гаворак. Слова *есці* мае, напрыклад, сінанімы *аплятаць*, *гамаць*, *глімаць*, *глімзаць*, *гёмджыць*, *джгаць*, *дзю-*

баць, жміндзіць, лóпаць, лэпаць, лыгаць, ныгаць, пляскаць, пёрці, пўгаць, трубіць, хрўмстаць, церабіць, чámкаць, нацялэскацца і іншыя. Нямала ў гаворках арыгінальных і цікавых фразеалагізмаў — гэтых згусткаў народнай думкі.

Лексіка зэльвенскіх гаворак амаль не адлюстравана ў навуковай літаратуры і фальклорных друкаваных матэрыялах. Усё гэта і падштурхнула ўзяцца за складанне дыялектнага слоўніка Зэльвеншчыны.

ФАНЕТЫЧНЫЯ І ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЗЭЛЬВЕНСКІХ ГАВОРАК

Гаворкі гэтай мясцовасці фанетычнай сістэмай і марфалагічным ладам у большасці супадаюць з літаратурнай мовай.

Да найбольш яркіх дыялектных асаблівасцей у галіне фанетыкі адносяцца наступныя:

моцнае яканне (у часціцы *не* і словах *няма, яшчэ, мяне* вымаўляецца і): *купляя, пярაკўпшычк, вярайчаны;*

захаванне канцавога ненацісканога *о*: *мнóго, кéпско, балóто, жы́то;*

гук *о* на месцы *а* ў канцы слова пасля мяккіх зычных і зацвярдзелых і ў часціцы *-ся* дзеясловаў І асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу і ў прошлым часе ў мужчынскім і ніякім родзе: *снédанё, грабiльнё, тапарышчо, клóчо, запiсваюсё, старiаюсё, схóпiмсё, зрабiўсё, сапсавáласё, разгубiўсё;*

адсутнасць падаўжэння зычных на месцы

старажытнага спалучэння «зычныя+ы́»: *на-сёнё, раля́, руж'ё́, чыта́нё*;

галосны у на месцы *ы ў* канчатках прыметнікаў (дзеепрыметнікаў, займеннікаў і лічэбнікаў): *у но́вум, на на́шум, у сё́мум, у пяра-плёцяну́м*;

закрытыя галосныя *о, е* (гэтая асаблівасць гаворак па тэхнічных прычынах у слоўніку не перадаецца);

канчатак *-е (-э)* у назоўным-вінавальным склонах назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду (у націскным становішчы) ¹: *братэ́, разарэ́, вайке́, хутарэ́, каравэ́*;

сцягнутыя формы прыметнікаў (дзеепрыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў) у назоўным-вінавальным склонах: *но́ва (хустка), це́плю (зіму), сё́му (штуку), вы́рабляю (зямлю)*.

Формы будучага складанага часу часта ўтвараюцца пры дапамозе старажытнага дзеяслова *иметь*, які зліваецца з інфінітывам: *рабі́ціму, рабі́цімеш, стая́цімуць, піса́ціму, гуля́цімяш*.

БУДОВА СЛОЎНІКА, МАТЭРЫЯЛ.

УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ І СКАРАЧЭННІ

Значэнні дыялектных слоў растлумачваюцца шляхам падбору адпаведнікаў літаратурнай мовы або тлумачацца апісальна.

Пры дублетных парах робяцца адсылкі да больш ужывальнага слова.

¹ Пра марфалагічныя рысы гэтых гаворак гл. наш артыкул «Марфалагічныя асаблівасці гаворак Зэльвенскага раёна Гродзенскай вобласці» (Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР, вып. VIII, 1961, стар. 159—177).

Загалоўнае слова даецца ў арфаграфічным напісанні, а ў дужках пасля яго — вымаўленне слова, калі яно не супадае з напісаннем. Для ілюстрацыі значэння слова прыводзяцца ўрыўкі (аказы) мясцовай мовы, запіс іх даецца ў спрошчанай транскрыпцыі, набліжанай да арфаграфічнага пісьма. Выбухны г абазначаецца літарай *Г, г*. Мяккасць перад зычнымі і ў канцы слова абазначаецца мяккім знакам, перад галоснымі — літарамі *е, ё, ю, я, і*.

У слоўнік уключаны словы, не зарэгістраваныя «Беларуска-рускім слоўнікам» 1962 г. З зарэгістраваных падаюцца толькі тыя словы, якія ў БРС маюць іншае значэнне ці памету *абласное*. Да некаторых слоў прыводзяцца фразеалагізмы, у складзе якіх яны ўжываюцца. Адны з дыялектных слоў адрозніваюцца ад агульнапашыраных цалкам, другія — значэннем, трэція — словаўтваральнымі марфэмамі (параўн: *падваротня* і *падваротніца*), чацвёртыя — формай роду (*каромысел* і *каромысла*), пятыя — фанетычным складам (*персі* і *персці*, *штурхаць* і *штырхаць*).

З граматычных памет даюцца: у назоўніках — род, у дзеясловах — трыванне, да астатніх часцін мовы — іх назва. У дзеясловах даюцца формы першай і другой асобы адзіночнага ліку або трэцяй, калі слова ўжываецца толькі ў 3-й асобе; у назоўніках — форма роднага склону множнага ліку.

Закончанае і незакончанае трыванні дзеясловаў, якія адрозніваюцца прыстаўкамі (зрэдку — суфіксамі), падаюцца асобнымі артыкуламі.

Калі слова ўжываецца як стылістычна афар-

баванае, пры ім даецца адпаведная стылістычная паметка. Амонімы падаюцца як асобныя загалюўныя словы з лічбовымі паказчыкамі.

I. Скарачэнні назваў вёсак

<i>Ал.</i> — Алексічы	<i>Дзяр.</i> — Дзярэчын
<i>Вальк.</i> — Валькевічы	<i>Едн.</i> — Едначы
<i>Зл.</i> — Зэльва	<i>Кр.</i> — Крывічы
<i>Кар.</i> — Караліно	<i>Пл.</i> — Плецянічы
<i>Вар.</i> — Варонічы	<i>Св.</i> — Савічы
<i>Гал.</i> — Галынка	<i>Ст. С.</i> — Старое Сяло
<i>Гр.</i> — Грабава	<i>Угр.</i> — Угрынь
<i>Дайг.</i> — Дайгаполічы	<i>Яр.</i> — Ярнева

II. Стылістычныя паметкі

абразл.— з адценнем абразліваоці, *асудж.*— асуджальнасці, *груб.*— грубасці, *грэбл.*— грэблівасці, *жартайл.*— жартаўлівасці, *зламоўн.*— зламоўнаюці, *зняважл.*— зняважлівасці, *іран.*— іранічнасці, *незад.*— незадавальнення, *непаш.*— непашаны, *пагардл.*— пагардлівасці, *пяшчотн.*— пяшчотнасці, *спагадл.*— спагадлівасці, *узмацн.*— узмацнення, *устар.*— устарэласці.

III. Іншыя скарачэнні

<i>адз.</i> — адзіночны лік	пераймальнае
<i>ас.</i> — асоба	слова
<i>безас.</i> — безасабовы	<i>дзіцяч.</i> — з дзіцячай
<i>выкл.</i> — выклічнік	лексікі
<i>гл.</i> — глядзі	<i>дзеепрым.</i> — дзее-
<i>гукаперайм.</i> — гука-	прыметнік